

Research Article

Policymaking of Iran's Legal System in Appealing Civil Judicial Decisions

Mahsa Aghaei¹, Hassan Mohseni^{2*}, Majid Ghamami³

1. Ph.D. in Private Law, University of Tehran, Alborz Campus, Tehran, Iran.

2. Professor, Department of Private and Islamic Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

3. Associate Professor, Department of Private and Islamic Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

Article history:

Received: 19/01/2024

Accepted: 17/04/2024

Abstract

From the past to the present, the appeal of civil rulings has been a prominent topic of discussion in civil procedure. Given its widespread use, it can be asserted that appeal is one of the most privileged methods for objecting to civil judicial decisions. Besides the legislator's attempt to structure and systematize this method by addressing it in Chapter IV of the Civil Procedure Code and Articles 330 to 365, scattered references to it can be found in some other laws. Furthermore, this issue has been repeatedly examined from an interpretative and judicial perspective, resulting in numerous unification judgments.

In this regard, extensive discourse has developed around objection to civil judicial decisions, with legal scholars addressing it from different perspectives. However, the examination of fundamental policies in this area has been less than expected, requiring further investigation. Fundamental policies refer to the philosophy of the appeal and the goals upon which legislation and judicial interpretations are based. Therefore, legal system

Please cite this article as:

Aghaei, M., Mohseni, H., Ghamami, M. (2025). Policymaking of Iran's Legal System in Appealing Civil Judicial Decisions. *Journal of Legal Studies*, 16(4) 347-386.

<https://doi.org/10.22099/JLS.2024.49270.5103>

* Corresponding author:

E-mail address: hmohseny@ut.ac.ir

policies encompass "legislative" and "judicial" policies determined by higher authorities, legislators, and various branches of the judiciary, including the Supreme Court, as well as being reflected in the overall policies of the system and development programs.

Understanding these policies is crucial, as neglecting them may lead many legal inquiries to remain incomplete. However, the focus extends beyond mere review; it involves evaluating these policies. Evaluation is a continuous process and an integral part of policymaking that, through analyzing tangible and practical data, contributes to the improvement of policies' effectiveness and also estimates their efficiency and coordination with society's contemporary needs.

Globally, systematic and ongoing studies on fundamental legal policies have begun, coinciding with the emergence of "criminal policy" dealing with criminal matters. Based on the conducted research in the field of criminal legal policies, it appears to have a more stable history compared to other areas of law. Furthermore, with advancements in knowledge and increased awareness, legal scholars have also expanded their focus towards understanding and evaluating private legal policies, so that today, on a global scale, it is pursued systematically and methodically.

However, specialized research on private legal policies in our country is still in its infancy and has a long way to go to establish its rightful place. Considering the necessity for further research, this paper aims to investigate the legal system's policies in Iran regarding the appeal of civil rulings and to raise awareness about it. The key question that serves as the starting point and motivation for the article is, "What policies does the Iranian legal system pursue, such as ensuring the correctness of rulings or judicial order and security, in the context of formulation, drafting, and interpretation of laws in connection with appealing civil rulings?" In addition to addressing this question, the paper seeks to establish a framework for legal system policies on the subject, with the achievement of practical results for better understanding and optimization of laws and their interpretations.

In the review of legal policymaking, it is crucial to acknowledge the diverse forces that play a role in their emergence and stability. Therefore, the transformation of the Iranian judicial system over time and its confrontation with various social, cultural, and religious factors should be taken into account to formulate a comprehensive plan. Thus, this article, in an attempt to achieve a general conclusion with an analytical and descriptive approach, first briefly delves into the history of Iranian law and the role of Imami jurisprudence and foreign law in shaping and advancing legal system policies. Subsequently, the second part examines the laws regarding the appeal of civil rulings and their fundamental policies. Finally, judicial interpretations and unification judgments.

The underlying assumption of this research is that the breadth and complexities of appeal require meticulous planning of various policies, and it cannot be limited to a single general policy. Furthermore, the effectiveness of policies is dependent on their coordination and coherence with each other, aligning synchronously and progressing along a unified path.

The research findings vividly support the accuracy and stability of this hypothesis. The discourse on the policymaking of the legal system in Iran illustrates those fundamental policies concerning the appeal of civil rulings have evolved and been constructed over time, driven by various factors. Based on the conducted studies in the history of Iranian law, the practice of appeal has deep roots, tracing back to the pre-Islamic era. Islamic teachings, especially the jurisprudence of the Imami jurisprudence on one side, and the legal systems of foreign countries on the other, have contributed to its development and refinement. Consequently, the approach chosen by policymakers in the realm of this regard, extensive discourse has developed around objection to civil judicial decisions, with legal scholars addressing it from different perspectives has been appropriate from the beginning, establishing a solid foundation despite some shortcomings. Furthermore, since the effectiveness of policies depends on their dynamism and adaptability to societal needs, these policies have been updated over time, and this ongoing process continues.

From these evaluations, it becomes evident that legal policymaking has been shaped in alignment with other policies such as social, economic, and cultural policies. Undoubtedly, policymaking without considering social custom and expectations is flawed, and the roots of many legal and judicial policies lie within these matters, even though they may remain unseen as latent schemas.

In essence, the policymaking in the legal system of Iran regarding the appeal of civil rulings encompasses a coherent and comprehensive set of interconnected policies. Despite their interconnectedness, each plays a distinct role and, in coordination, contributes to the overall framework. Additionally, for optimization and improved functionality, judicial policies, along with legislative policies, are taken into account, working towards the stability and progress of the legal system. Therefore, foundational policies serve as selected patterns guiding legal and judicial planning, and their fundamental goal is to establish justice, social order, and enhance public satisfaction.

Keywords: Appeal, Judicial policy, Legislation, Legislative policy, Objection to civil judicial decisions, Policymaking, Social custom, Unification judgment.

سیاست‌گذاری نظام حقوقی ایران در پژوهش‌خواهی از آرای مدنی مهسا آقائی^۱، حسن محسنی^۲، مجید غمامی^۳

۱. دانش‌آموخته دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه تهران، پردیس البرز، تهران، ایران.
۲. استاد، گروه حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
۳. دانشیار، گروه حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله تاریخ دریافت: 1402/10/29 تاریخ پذیرش: 1403/01/29

چکیده

در میان شیوه‌های شکایت از آرای مدنی، «پژوهش‌خواهی» پرکاربردترین آن‌ها است. به این شیوه شکایت در مواد 330 تا 365 قانون آیین دادرسی مدنی و در دیگر قوانین اشاره شده است. صدور آرای وحدت رویه پرشمار، دلیلی برای اهمیت بالای این راه شکایت از رای است. بر همین بنیاد، جستارهای بسیاری پیرامون آن انجام شده اما پُرسیمان گران‌مایه‌ای که شایسته توجه بیشتری بوده، آن است که پژوهش‌خواهی بر پایه کدام هدف‌ها شکل گرفته و چه سیاست‌هایی در ورای آن نهفته است. این نوشتار با روش تحلیلی - توصیفی، ابتدا به بررسی پیشینه پژوهش‌خواهی در حقوق ایران می‌پردازد، فلسفه بنیادین و نیروهای سازنده آن را واکاوی می‌کند و سپس سیاست‌گذاری‌های حقوقی را که دربرگیرنده سیاست‌های قانونی و قضایی است، مورد ارزیابی قرار می‌دهد. از این ارزیابی‌ها، چنین برمی‌آید که سیاست‌گذاری‌های حقوقی، در راستای سیاست‌های دیگری همچون اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شکل گرفته است. بی‌گمان، سیاست‌گذاری بدون نظر گرفتن عرف و انتظار اجتماعی، ابرتر بوده و ریشه بسیاری از سیاست‌گذاری‌های قانونی و قضایی در این امور نهفته است؛ هرچند که بسان طرح‌واره‌هایی ناپیدا به‌دوراز دیدگان باشند. سرانجام آن‌که در پیوند با پژوهش‌خواهی، چندین سیاست حقوقی گوناگون و پیوسته در جریان است که همگام با یکدیگر پیش می‌روند و هدف بنیادین آن‌ها برقراری عدالت، نظم اجتماعی و افزایش رضایت‌مندی عمومی است.

واژگان کلیدی: سیاست‌گذاری، سیاست قانونی، سیاست قضایی، شکایت از آراء، عرف اجتماعی.

استناد به این مقاله:

آقائی، مهسا؛ محسنی، حسن و غمامی، مجید (1403). سیاست‌گذاری نظام حقوقی ایران در پژوهش‌خواهی از آرای مدنی. *مجله مطالعات حقوقی*. 16. (4). 347-386.

* نویسنده مسئول:

سرآغاز

شکایت از آرا و به‌ویژه «پژوهش‌خواهی»¹ همواره یکی از مهم‌ترین و چالش‌برانگیزترین مباحث‌های آیینیک² بوده که مرکز گفتمان‌های بسیاری قرار گرفته است. باوجوداین، سیاست‌های بنیادین وابسته به آن، کم‌تر بازگو می‌شود و سیاست‌گذاری³ نظام حقوقی نیاز به واکاوی بیشتری دارد.

از آنجایی که سیاست‌گذاری، دربرگیرنده سیاست‌های «قانونی» و «قضایی»⁴ است، این نوشتار از یک‌سو به بررسی قوانین و از سوی دیگر به ارزیابی تفسیرهای قضایی و آرای وحدت رویه می‌پردازد. «سیاست»⁵ که در لغت به معنای «اداره کردن» بوده (Moein, 1983: 1966)، در مفهوم عام، «به هرگونه راهبرد برای اداره کردن یا بهبود بخشیدن» گفته می‌شود (Ashouri, 2005: 212) و معیاری برای سنجش کیفیت تصمیم‌ها با هدف سامان‌دهی به زندگی اجتماعی است (Taghizadeh, 2020: 47). در سیاست‌های کلی نظام و برنامه‌های توسعه، از سیاست‌هایی در زمینه حقوق و قضا سخن به میان آمده است که شناخت آن‌ها، به‌مانند چراغی روشنگر، روند اندیشه‌ها را برای ما آشکار

1. در راستای پارسی‌گویی و پارسی‌نویسی، در این نوشتار از واژه «پژوهش» به‌جای «تجدیدنظر» استفاده شده است.

2. واژه پارسی «آیینیک» آمیزه‌ای از «آیین+ی+ک» بوده و پسوند‌های آن نشانه پیوند داشتن به اصل واژه است. این واژه در اصطلاح حقوقی به معنای هر امری است که «مربوط به آیین دادرسی و در پیوند با آن» باشد و معادل انگلیسی آن «Procedural» است. بهره‌گیری از این واژه، به کوتاهی کلام، گزیده‌گویی و زیبایی ادبی یاری می‌رساند. این واژه، در سال‌های گذشته از سوی برخی آیین دادرسی‌دانان، به ادبیات حقوقی ما راه یافته است.

(For Example, See: Mohseni & Ghamami & Firoozjai, 2020: 763&765&772, Mohseni & Esmaeili, 2022: 15, Cappelletti & Garth, 2019: 51&157&230, Taruffo, 2019: 165&167&185)

3. درباره نگارش این واژه، تردیدهایی ایجاد شده که نظر به تفاوت معنایی، «سیاست‌گذاری» صحیح است (Najafi, 2011: 319-321)

4. Legislative Policy and Judiciary Policy (Judicial Policy or Judgment Policy)

5. Policy In English, Politique (En Français).

می‌سازد. بایسته است که بدانیم با وجود دیرینگی جستار «سیاست جنایی»¹ امروزه در سطح جهان، همگام با حقوق کیفری و عمومی، به سیاست‌گذاری‌های در پیوند با حقوق خصوصی نیز توجه شده و از همین رهرو بوده که کاستی‌های پژوهشی پیرامون آن، در حقوق کشور ما نمایان شده است.

افزون بر این، یادآوری می‌شود که کارآمدی سیاست‌گذاری‌های حقوقی، به میزان هماهنگی آن‌ها با نیازهای روز جامعه بستگی دارد و در همین راستا باید به‌گونه‌ای موشکافانه ارزیابی² شود. «ارزیابی»، فراتر از نظارت و کنترل برآیندها بوده و فرایندی مستمر و بخش‌جدایی‌ناپذیری از سیاست‌گذاری است (Taghizadeh, 2020: 47&51) که داده‌های عینی و عملی را برای گسترش و بهبود سیاست‌ها فراهم می‌آورد (Mc & Hargie, 2001: 320). بر همین بنیاد، «عرف جامعه» و «انتظار عمومی» در برنامه‌ریزی سیاست‌های حقوقی نقش غیرقابل‌انکاری دارد، زیرا اعمال سیاست‌گذاری‌ها و اجرای قوانین تا حد بسیاری به پذیرش عمومی از سوی اجتماع بستگی دارد. افزون بر این، هدف از پایه‌گذاری سیاست‌ها، افزایش نظم اجتماعی و رضایت‌مندی عمومی است. از این‌رو سیاست‌گذاران، در هنگام تعیین خط‌مشی‌ها، همواره به سیاست‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی نیز می‌نگرند و تا حد امکان، سیاست‌های قانونی و قضایی را هماهنگ با آن‌ها استوار می‌سازند.

از آن‌رو که در تصویب قوانین، سه گام وجود دارد: پیشا قانون‌گذاری، قانون‌گذاری و پساً قانون‌گذاری، (Khaleghi & Heydari, 2020: 119&120) بنابراین ارزیابی قوانین باید از مرحله پیش‌نویسی آغاز شود و تا مرحله پساً قانون‌گذاری ادامه یابد. به بیان ساده «قانون خوب، به توانایی‌های پیش‌نویسان آن بستگی دارد، همان کسانی که بنا است سیاست‌ها را

1. اصطلاح سیاست جنایی برای اولین بار توسط آنسلیم فون فوئر‌باخ آلمانی (Anselm von Feuerbach) در کتاب حقوق کیفری (1803 میلادی) به‌کار رفته و از دیدگاه وی، مجموعه شیوه‌های سرکوبگرانه دولت علیه جرم است (Goodarzi Broujerdi, 2006: 26).

به لایحه‌های ساده، کوتاه و روشن تبدیل کنند» (Rose, 2017: iii). بر پایه رویکرد فلسفی، در کنار بررسی هماهنگی قانون با معیارهای شکلی، مفاد آن باید از دیدگاه هدفمندی و کاربردی بودن نیز ارزیابی شود (Vakilian & Markaz Malmiri, 2016:47).

باری، پیرو دگرگونی سازمان قضایی ایران در طول تاریخ و برخورد آن با عوامل گوناگون اجتماعی، فرهنگی و مذهبی، این نوشتار در نظر دارد ابتدا با نگاهی کوتاه به پیشینه تاریخ حقوق و نقش فقه امامیه و حقوق خارجی در شکل‌گیری و پیشرفت سیاست‌گذاری‌ها پردازد و در ادامه با بررسی سیاست‌های قانونی و قضایی با تأکید بر آرای وحدت رویه، به یک برآیند کلی دست یابد. هدف آن، پاسخ به این پرسش است که «نظام حقوقی ایران در راستای وضع، تدوین و تفسیر قوانین در پیوند با پژوهش‌خواهی، چه سیاست‌هایی را همچون تضمین درستی آرا و یا نظم و امنیت قضایی دنبال می‌کند؟». همچنین، خواستار یافتن چهارچوبی برای سیاست‌گذاری‌های حقوقی پیرامون موضوع است که دستاورد آن می‌تواند به گونه کاربردی و برای درک بهتر و بهینه‌سازی قوانین سودمند باشد.

1. پیشینه کوتاه تاریخ حقوق ایران در پژوهش‌خواهی از آرا

برابر سخن استاد بزرگ حقوق، «قاعده حقوقی، خودبه‌خود ایجاد نمی‌شود¹ و نتیجه برخورد نیروهای اجتماعی، قومی و فرهنگی است» (Katouzian, 1997:5) پس باید بر سه مرحله تاریخی نگاه کرد:

1. از دیدگاه برخی مکتب‌های حقوقی از جمله «مکتب تاریخ حقوق»، حقوق یک پدیده تاریخی است که در درازنای زمان پرورنده می‌شود، زیرا برآیند و پژواکی از خواسته‌های عمومی است (Islamipناه, 2019: 1727).

1-1. دوران کهن

بازخوانی تاریخ تمدن ایران باستان، نشان از اهمیت والای دادگستری داشته و به گفته هرودوت، بیش از هر امر دیگری، موردتوجه ایرانیان قرار گرفته است (Ghasemi & Delbari, 2015:127). در فرهنگ کهن، مفاهیم حقوقی در پیوند با باورهای دینی و دربردارنده نوعی شکایت از آرا بوده است (Amin, 2003:40&44). بر این بنیاد، نظام قضایی هخامنشیان با ساختاری سازمان‌یافته، مقام‌های زیر را در برمی‌گرفته است:

1. شاه (بالاترین دادرس)؛ 2. محکمه عالی (هفت دادرس با اختیار رسیدگی پژوهشی و فرجامی)؛ 3. ساتراپ‌ها (والیان مناطق و مرجع رسیدگی پژوهشی به آرای محاکم محلی)؛ 4. محاکم محلی (پایین‌ترین درجه محاکم) (Zerang, 2002(1): 38&39). در زمان داریوش نیز شورایی برای بازنگری آرا وجود داشته (Rabiei, 2011: 47)؛ بنابراین در آن دوران، سازوکار نظام‌مندی برای پژوهش‌خواهی برقرار بوده است.

در پی یورش اسکندر به ایران، قسمتی از حقوق و آیین دادرسی یونان به حقوق ایران وارد شد و سازمان قضایی و اداری ایران، به آرامی دستخوش دگرگونی شد (Ravandi, 1989: 13). در دوره ساسانیان نیز هماهنگی مناسبی در نظام قضایی پدید آمده (Shams, 2022(1): 37) و با پیش‌بینی دادوران (قاضیان) خرد و کلان و پایه‌گذاری شورای قضات، پژوهش‌خواهی به‌طور رسمی پذیرفته شده بود (Amin, 2003:120). همچنین شاه به‌عنوان رئیس قوه قضاییه، بر کار قضات نظارت می‌کرده است (Zerang, 2002(1): 64). از رویدادهای مهم آن دوران، ارتباط ایران و روم باستان و پیوند نظام‌های حقوقی دو کشور بوده که تأثیر چشم‌گیری بر یکدیگر داشته‌اند. هم‌زمان با حکومت انوشیروان، ژوستینین نیز فرمانروایی بیزانس (روم شرقی) را عهده‌دار بوده و کد ژوستینین¹ از

1. Codex Justinianus.

کد ژوستینین، تنها مجموعه رسمی قوانین امپراتوری بیزانس بوده که از سوی حقوق‌دان برجسته دوران گردآوری شده بود. افسوس که خود آن مجموعه در دل تاریخ به‌جامانده، اما گزیده آن یا دیجست (Digestum) موجود است (Saket, 2003: 40).

میراث همان دوران است (Amin,2003:118&119). در روم باستان نیز شیوه‌ای از اعتراض به رأی¹ وجود داشته و تبادل لوایح از تشریفات پیش از دادرسی بوده است (Tyan,1960: 84&85)

بنا بر موارد گفته شده، ویژگی‌های نظام قضایی ایران باستان (دوران کهن) عبارت بود از: 1. تعدد قضات؛ 2. رسیدگی دومرحله‌ای؛ 3. اعمال نظارت نهاد عالی که نشان از پیشرفته بودن آن دارد.

2-1. دوران اسلامی

پیدایش اسلام و گرویدن ایرانیان به آن، رویداد سرنوشت‌سازی بوده که دگرگونی‌های بسیاری را به همراه داشته است. تاریخ اسلام را حلقه میان تاریخ دنیای قدیم و جدید می‌دانند، زیرا از زمان تاریخ اسلام، تمدن جدید سر برآورده و تمدن دنیای قدیم پایان یافته است (Zidan,2013: 1). در سال‌های آغازین اسلامی، دادرسی از سوی پیامبر گرامی اسلام و در نهایت عدالت انجام می‌شد (Zidan,2013: 188). دین مبین اسلام، در زمان خلیفه دوم به ایران راه پیدا کرد و ایرانیان با آغوش باز پذیرای آن شدند (Zerang,2002(1): 72). اصول بنیادین دادرسی اسلامی، دربرگیرنده مواردی همچون عدالت قضایی، بی‌طرفی، علنی بودن دادرسی و اصل بایستگی اثبات دعوا بوده (Amin,2003:171) که در شکل‌گیری سیاست‌گذاری‌های حقوقی ایران نقش چشم‌گیری داشته و بارها بر امکان نقض احکام تأکید شده است.

در آن دوران، «دیوان مظالم» پدید آمد که مرجع رسیدگی پژوهشی بوده است. در سال‌های آغازین اسلامی، با توجه به دقت آرای صادره، دادگستری بی‌نیاز از بازنگری آرا بوده و نخستین شخصی که به شکایت از آرا رسیدگی کرده، حضرت علی (ع) بوده‌اند (Zidan,2013: 191). سپس به پیروی از ایشان و با نیم‌نگاهی به بار عام پادشاهان

1. گفتنی است آرای صادره از سوی دادگاه دینی کلیسا پژوهش‌ناپذیر و قطعی شمرده می‌شده و پیروی از رأی دادگاه‌های دینی برای دادگاه‌های عرفی بایسته بوده است (Tyan,1960: 84,85).

ساسانی، دیوان مظالم به‌طور رسمی پایه‌گذاری شد و مقامی به‌عنوان قاضی القضاات پدید آمد. دیوان مظالم جایگاه دادگاه‌های پژوهش، دیوان تمیز (دیوان عالی)، مراجع انتظامی قضاات و شورای دولتی (دیوان عدالت اداری) را داشته، هرچند که در زمان برخی خلفا، گاهی مورد سوءاستفاده قرار می‌گرفته است (Mohit Tabatabaie, 1972).
 (84) این روند تا عصر تیموریان ادامه یافته و دادرسی در دوران صفوی تا زندیه نیز بر پایه آموزه‌های شیعه بوده و باوجود قطعی بودن آراء، شکایت نزد شاه انجام‌پذیر بوده است (Shams, 2022(1): 40 – 42, Amin, 2003: 371-385). بنابراین، در ایران بعد از اسلام نیز به پیروی از آموزه‌های دین مبین اسلام و رهروی رویه‌های موجود، امکان شکایت از آراء به‌ویژه پژوهش‌خواهی پیش‌بینی شده بود.

در برهه‌ای گذرا، برداشت اشتباهی از دیدگاه دین مبین اسلام درباره پژوهش‌خواهی شکل گرفته بود. عده‌ای با تکیه بر استدلالی ناروا، نظر به عدم پژوهش‌پذیری رأی داشته‌اند، درحالی‌که پیشینه پژوهش‌خواهی به روزگار صدر اسلام بازمی‌گردد (Saket, 2003: 301&302). این گروه برای اثبات دیدگاه خود و «حرمت نقض حکم قاضی» به روایت عمر بن حنظله¹ استناد می‌کردند که قیاس نادرستی بوده، (Ammarlo, 2017: 185) زیرا آن روایت ویژه قضاات مجتهد است و آرای قضاات مأذون، از آن خروج موضوعی دارد. یادآور می‌شود، در ابتدا «مجتهد بودن» دادرسان، شرط الزامی قضاوت (Ammarlo, 2017: 57) و پژوهش‌خواهی از آرای ایشان فقط در سه مورد پذیرفتنی بوده است: 1. توافق طرفین؛ 2. دعوای حقوقی منتهی به بازداشت؛ 3. اشتباه در رأی (Saket, 2003: 303)؛ بنابراین، آن گروه با دستاویز قرار دادن شرط اجتهاد و به بهانه ناسازگاری میان «بازنگری رأی» و «بایستگی پایان دادن به دعوا»، نظریه «منع تجدید دادرسی» را پایه‌گذاری کردند (Jafari Langroudi, 2019: 192)؛ اما اکنون با حذف

1. به نقل از امام صادق (ع): «...اگر قاضی بر اساس حکم ما حکم کرد، پذیرفته شده و رد آن، رد حکم خدا است» (Ammarlo, 2017: 184).

شرط اجتهاد، آرای پرشماری، وصف پژوهش پذیری به خود گرفته (Ammar, 2017: 39&83) و از این رو، پژوهش‌خواهی با روح دادرسی اسلامی در هماهنگی است و چنین برمی‌آید که: «هر عیب که هست از مسلمانی ماست».

3-1. دوران معاصر

آیین دادرسی نوین از میانه دوره قاجار پدید آمده، پس از مشروطه به اوج رسیده و با برگردان قوانین اروپایی و هماهنگ‌سازی با فقه، قوانین جدیدی نوشته شده است (Al-e-dawood, 2018: 585 & 586).

1-3-1. از قاجاریه تا مشروطه

دادگستری در دوره قاجار و تا پیش از انقلاب مشروطه، همانند دوران پیشین در جریان بوده، به گونه‌ای که شاه در رأس دستگاه قضایی قرار گرفته و دعوی نیز به فراخور ماهیت، در محکمه‌های شرعی و عرفی رسیدگی می‌شدند. البته، نظام استبدادی مطلق و قدرت نامحدود شاه، موجب شده بود تا نظام قضایی، از قانون‌مندی به دور باشد (Amin, 2003: 459 & 461). در آن دوران و به‌ویژه در واپسین سال‌های قاجاریه، پیرو آشنایی و ارتباط ایرانیان با فرهنگ و ساختارهای سیاسی و اداری کشورهای خارجی، دگرگونی‌هایی ایجاد شد که دستگاه قضایی را نیز در بر گرفت، البته بنا به دلایل گوناگون، تحول نظام قضایی در این دوران کمتر از سایر حوزه‌ها بوده و بیشتر اصلاحات انجام‌شده در زمان امیرکبیر، پس از وی تا حدی به دست فراموشی سپرده شد. همچنین به دلیل نبود آیین دادرسی مشخص و کارکرد سلیقه‌ای، به‌ویژه در محکمه عرف، عدلیه به معنای واقعی وجود نداشت (Zerang, 2002(1): 102-106) و به نظر می‌رسد که پژوهش‌خواهی از آرا نیز قربانی خواست مقام‌های سیاسی و دولتی و یا سلیقه دادرسان شده و از اجرای دقیق و آیین‌مند محروم بوده است.

1-3-2. از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی

در قانون اساسی مشروطه که مهم‌ترین دستاورد آن «عدلیه نوین» به شمار می‌رفت، برابر اصل 86، آشکارا به «دودرجه‌ای بودن دادرسی» و محکمه استیناف اشاره شده و مشیرالدوله (وزیر عدلیه) در راستای پذیرش عمومی آن، تلاش بسیار کرده بود (Amin, 2003: 463 & 472). وی در سال 1290 ه.ش نسبت به تنظیم قوانین موقت «اصول تشکیلات عدلیه و محاضر شرعیه و صلحیه» و «اصول محاکمات حقوقی» اقدام کرد (Shams, 2022(1): 45). از دیدگاه برخی، قانون موقتی اصول محاکمات حقوقی 1290، برگرفته از کد آیین دادرسی مدنی فرانسه (1806) بوده (Saleh, 2018: 271) و برخی، آن را رونویسی از ترجمه عربی قانون فرانسه در کشور عثمانی دانسته‌اند (Kasravi, 1961: 3&9). در هر حال، نگاهی کوتاه به این قانون که دستمایه تلاش شش ماهه مرحوم پیرنیا (مشیرالدوله) بوده، (Sadr, 1985: 211) اندیشه الگوپذیری آن از قانون فرانسه را تأیید می‌کند (Mohseni, 2022(1): 18&21).

باری، در پی ناکامی این قوانین و با هدف ایجاد «سازمان نوین دادگستری»، در بهمن 1305 ه.ش، عدلیه از سوی وزیر وقت (علی‌اکبر داور) منحل و قانون‌های «اصول محاکمات حقوقی» و «تشکیلات عدلیه»، در کمیسیون مخصوصی وضع شد و پژوهش از آرا رسمیت یافت (Shams, 2022(1): 45&46). در این دوران، بر طبق قانون «اصول تشکیلات عدلیه و محاضر شرعیه»، محاکم صلح، ابتدایی و استیناف (استان) تشکیل شده و آرای صادره، به‌طور معمول، قابل پژوهش بوده است (Zerang, 2002(2): 159-161). سرانجام، در سال 1315، قانون «تشکیلات عدلیه» و در سال 1318 قانون آیین دادرسی مدنی تصویب شد¹ (Shams, 2022(1): 49). قانون آیین دادرسی مدنی 1318، الگویافته از حقوق اروپایی به‌ویژه فرانسه، سوئیس، آلمان و بلژیک (رومی

1. «قانون آیین دادرسی مدنی» سال 1318، نخستین قانون دادرسی است که با تصویب مجلس، وارد نظام حقوقی کشور شده است.

ژرمنی) بوده و در نگارش آن، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم از کد آیین دادرسی مدنی فرانسه (1806) بهره‌گیری شده و اصلاحات بعدی نیز با نیم‌نگاهی به دگرگونی‌های حقوق فرانسه و سوئیس انجام شده است (Katouzian, 1997: 7, Mohseni, 2018: 11). گفتنی است که مواد 475 تا 520 آن به پژوهش‌خواهی اختصاص داشته است.

1-3-3. دوران بعد از انقلاب اسلامی

در سال‌های آغازین دوران شکوهمند انقلاب اسلامی، با پیروی از رویکرد فقهی که بیشتر بر قطعیت رأی قاضی (جز در موارد سه‌گانه خاص) تأکید داشته و نیز برابر مواد 2 و 17 قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی (1358)، آرای دادگاه‌های صلح و مدنی خاص، به‌طور عام، قابلیت پژوهش‌خواهی داشته اما رسیدگی به سایر دعاوی، به‌طور معمول، در یک مرحله انجام می‌شده و فقط در موارد خاص و پیش‌بینی‌شده، امکان نقض آن‌ها بوده است (Ammarlo, 2017: 60). در سال 1361، پیرو تصویب قانون اصلاح آیین دادرسی کیفری، اصل قطعی بودن آرا همراه با استثنای آن استوار شد و رسیدگی پژوهشی، جز در موارد ویژه، از سوی شورای نگهبان غیرمجاز دانسته شد¹ و بر پایه آن، دادگاه‌های تجدیدنظر منحل شد. از دیدگاه برخی از حقوق‌دانان، بخشنامه شورای عالی قضایی و محدودیت در بازنگری تا مدت‌ها موجب به‌هم‌ریختگی نظام دادرسی شده بود، زیرا از یک‌سو، بر پایه دستور بخشنامه و تأکید بر اصل قطعی بودن آرا، دادگاه‌ها ناگزیر بودند تا با خودداری از رسیدگی پژوهشی، به اجرای احکام بپردازند، اما از سوی دیگر برخی دادگاه‌ها نسبت به پیروی کامل از این رویه مقاومت کردند که موجب بی‌نظمی دادگستری شد. همچنین استثنای اصل قطعی بودن آرا که

1. «بازنگری در حکم حاکم شرع، جز در مورد عدم صلاحیت، مخالفت با فقه یا اشتباه قاضی جایز نیست» (Ammarlo, 2017: 61).

در قوانین پس‌از آن پیش‌بینی شد، آن‌چنان گسترده بود که به نظر، موجب به چالش کشیدن اصل و حتی آسیب به قاعده فراغ دادرس شده و شایسته تعدیل بوده است (Katouzian, 1997: 7).

بایسته است که بدانیم هیچ‌گاه در فقه، دیدگاهی مبنی بر منع پژوهش‌خواهی به‌طور مطلق مطرح نشده و همواره مواردی برای نقض احکام در نظر گرفته شده است. موارد نقض احکام در ماده 12 قانون تشکیل دادگاه‌های حقوقی یک و دو، مواد 284 و 284 مکرر قانون اصلاح موادی از قانون آیین دادرسی کیفری (1361) و دستورالعمل آن (1362) و نیز بخشنامه اجرایی شورای عالی قضایی پیش‌بینی شده بود. بر همین بنیاد، پژوهش‌خواهی فقط در سه مورد (سه مورد بسیار کلی و گسترده) پذیرفته شده بود: 1. مخالفت حکم با موازین قانونی و شرعی؛ 2. غفلت قاضی از دلیل و 3. صالح نبودن قاضی (Ammarlo, 2017: 61 & 62).

گفتنی است در آن دوران نیز حقوق کشورهای خارجی از جمله فرانسه بر حقوق و قوانین آیینیک کشور ما کارساز بوده است، به‌گونه‌ای که ریشه برخی از مواد «قانون پاره‌ای از قوانین دادگستری» (1356) را در کد آیین دادرسی مدنی 1975 فرانسه دانسته‌اند (Katouzian, 2001: 45). همچنین، برخی از آن اندیشه‌ها، چنان در بدنه نظام دادرسی ایران جای گرفته است که هم‌اکنون نیز می‌توان ردپای آن را در قانون آیین دادرسی نظاره کرد (Mohseni, 2022(1): 19).

سرانجام، پس از فراز و نشیب‌های بسیار و با تصویب قوانین «تعیین موارد تجدیدنظر احکام دادگاه‌ها و نحوه رسیدگی به آن‌ها» (1367) و «تجدیدنظر از آرای محاکم» (1372)، دادگاه‌های تجدیدنظر استان، دوباره برپا شده است. بنا به دیدگاه برخی از حقوق‌دانان، قانون تجدیدنظر از آرای محاکم، فاقد آراستگی و هماهنگی بایسته بوده، اما با وجود این ویژگی‌های ممتازی داشته که به قوانین آتی نیز راه پیدا کرده است، از جمله آن‌ها می‌توان پیش‌بینی مهلت برای پژوهش‌خواهی، جلوگیری از پژوهش‌خواهی دوباره و کاستن اختیارات بی‌شمار دادستان کل و رئیس دیوان عالی

کشور برای پژوهش‌خواهی را نام برد (Hatami & Beheshti, 1995: 39&40). همچنین در ماده 18 قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب (1373) به‌نوعی پژوهش‌خواهی فوق‌العاده¹ اشاره شده بود (Katouzian, 1997:8) که از آن، با نام «موارد نقض سه‌گانه» یاد می‌شود (Hatami & Beheshti, 1995: 46). سپس در سال 1379، قانون کنونی «آیین دادرسی مدنی» به تصویب رسیده است.

مبنای نگارش قانون کنونی، همان قانون آیین دادرسی مدنی (1318) بوده است (Mohseni, 2018: Introductin(3)). از آنجایی که قانون پیشین با نگاه به حقوق کشورهای اروپایی و کد آیین دادرسی مدنی 1806 فرانسه تهیه شده بود و همچنین قانون‌گذار در هنگام نگارش قانون کنونی، در کنار امور فقهی و قواعد شرعی، نگاهی به کد آیین دادرسی مدنی فرانسه (1975)² نیز داشته؛ بر همین بنیاد، می‌توان گفت که قوانین فرانسه و مسائل فقهی و آموزه‌های اسلامی، نقش چشم‌گیری در شکل‌گیری قانون آیین دادرسی مدنی کنونی و سیاست‌های بنیادین آن داشته است.

2. سیاست‌های بنیادین در پژوهش‌خواهی از آرای مدنی

سیاست‌گذاری پیرامون پژوهش‌خواهی، دربرگیرنده سیاست‌های قانونی (تقنینی) و قضایی است.

1. ماده 477 قانون آیین دادرسی کیفری کنونی، جایگزین آن شده است.

2. بایسته است که بدانیم کد آیین دادرسی مدنی فرانسه، از گذشته تاکنون، دگرگونی‌هایی داشته و به‌روزرسانی شده است. برای آشنایی با آن‌ها، بنگرید به (Mohseni, 2022(2): 9-23, Mohseni, 2022(1): 39-62).

2-1. سیاست‌های قانونی در پیوند با پژوهش‌خواهی

سیاست‌گذاری قانونی، برگزیدن اهداف¹ و سیاست‌های بنیادین از سوی مقنن است که به تدوین قوانین می‌انجامد. در اینجا به واکاوی مهم‌ترین آن‌ها پیرامون پژوهش‌خواهی می‌پردازیم.

2-1-1. تضمین درستی آرا

پیرو بررسی‌های انجام‌شده، نخستین و بنیادی‌ترین سیاست قانونی، «تضمین درستی آرای دادگاه‌ها»² بوده و انتظار عمومی مردم از دستگاه قضایی و دادگستری نیز چنین است. البته این هدف و سیاست، افزون بر گرانمایه بودن، هم‌زمان داعیه بزرگی هم به شمار می‌آید، زیرا در عمل، درستی تمامی آرا به‌دوراز دسترس است. باوجوداین، نظر به کارآمدی رسیدگی دو مرحله‌ای و پیامدهای مثبت آن، «اصل رسیدگی ماهوی دودرجه‌ای»³ به‌عنوان ابزاری برای تضمین آرا، پذیرفته شده⁴ که بر پایه «ماهوی بودن بازننگری» استوار شده، زیرا رسیدگی حکمی و قانونی، به‌تنهایی نمی‌تواند راهگشا باشد. امروزه باوجود برخی تفاوت‌ها، این اصل در نظام حقوقی بیشتر کشورها فراگیر است⁵ و برایندهایی از جمله ایجاد «اصل پژوهش‌پذیری آرا» را در پی دارد

1. به گفته برخی نویسندگان «هدف و رسالت اصلی قانون‌گذاری باید خیر و منفعت عمومی باشد و بر پایه آن، قانون‌گذاری عبارت است از شناخت منفعت واقعی اجتماع و هنر جلوه قانونی بخشیدن به ابزارهایی برای نیل به آن هدف» (Bentham, 1915: 1).

2. Guaranteeing the accuracy of court decisions/ ensuring the correctness of rulings.

3. The principle of two-stage processing /two-tiered proceedings.

4. این اصل در ماده 8 قانون آیین دادرسی مدنی 1318 پیش‌بینی شده بود و امروزه در ماده 7 قانون کنونی مورد اشاره قرار گرفته است.

5. «اصل رسیدگی ماهوی دو درجه‌ای در امور کیفری نیز وجود دارد و اصل «قطعی نبودن آرا» ناشی از آن است» (Sabri, 2016: 558). از دیدگاه برخی، «تاریخ نظام محاکمات کیفری در ایران نشان‌گر ایراد یک درجه‌ای باقی

(274: (Shams, 2022(2))، البته اصل اخیر به روشنی در قانون کنونی ما نیامده است و برای برون‌آوری آن، باید از ظاهر قانون فراتر رفت.

بر مبنای ظاهر مواد 5 و 330 قانون آیین دادرسی مدنی، اصل بر قطعیت آرا بوده، اما ماده 331، بنا به روشی قابل نقد یعنی تخصیص اکثر، بیشتر آرای صادره را پژوهش‌پذیر دانسته است. افزون بر این، در عمل نیز چنین بوده و اکثر قریب به اتفاق آرا از قابلیت پژوهش‌خواهی برخوردارند. هرچند که شیوه بیان ماده، از ارزش ماهوی این اصل و مقصود قانون‌گذار نمی‌کاهد و البته دگرگونی‌های اقتصادی نیز بر مصادیق بند الف آن ماده تأثیر گذارده¹ اما درهرحال بهره‌گیری از شیوه رساتری برای اعلام این اصل و سیاست بنیادین، شایسته‌تر بوده است و به‌روزرسانی و اصلاح آن پیشنهاد می‌شود. به گفته برخی از حقوق‌دانان، «جراحی تنظیم ماده 330، ایرادهای وارده از سوی شورای نگهبان و نیم‌نگاهی به امور فقهی بوده و مقنن برای تأمین نظر فقهای آن شورای محترم با پذیرش اصل پژوهش‌پذیری، ظاهر ماده را این‌گونه برگزار کرده است» (Karimi & Parto, 2019: 152)؛ بنابراین با بررسی دقیق قوانین و بستر تاریخی آن،² برداشت ظاهری، جای خود را به بینشی عمیق‌تر می‌دهد.

افزون بر این، به نظر می‌رسد رویکرد قانونی پیرامون پژوهش‌پذیری تمامی آرای غیرمالی و تعیین حدنصاب برای دعاوی مالی³ (See: Ghamami & Asadi, 2016:)

ماندن رسیدگی ماهوی در برخی جرائم سنگین است که ریشه آن به «نظام حقوق نوشته» بازمی‌گردد، البته تلاش‌هایی برای اصلاح آن شده است» (Jonesidi, 2016: Etemad Online).

1. پیش‌بینی حدنصاب مالی برای پژوهش‌خواهی، نشانه نگرش قانون‌گذار نسبت به ابعاد اقتصادی و مالی و همچنین تناسب آن با نیاز روز جامعه بوده و بنا بر دگرگونی‌های اقتصادی و اجتماعی کنونی، بایسته اصلاح و بازنگری است.

2. وفق مواد 475 و 478 قانون آیین دادرسی مدنی 1318، اصل پژوهش‌پذیری آرا به روشنی پذیرفته شده بود.
3. شایان‌ذکر است طبق ماده 27 قانون شورای حل اختلاف 1392، این حدنصاب در مورد آرای آن مرجع اجرا نمی‌شود؛ اما در قانون جدید شوراهای حل اختلاف 1402، صلاحیت شورا محدود به صلح و سازش و گزارش اصلاحی آن نیز قطعی، اعلام شده و تبصره 5 ماده 12 قانون اخیر، اصل را بر قطعی بودن آرای دادگاه‌های صلح گذارده و مصداق‌های آرای پژوهش‌پذیر برشمرده شده است.

ریشه در حساسیت بالاتر و پیامدهای اجتماعی بیشتر در زمینه دعوی غیرمالی (به‌ویژه ذاتی) داشته باشد. بر همین بنیاد، پیرو هم‌کنش بودن سیاست‌گذاری قانونی با فلسفه و آسیب‌شناسی اجتماعی (Laitinen & Särkelä, 2019: 96)، ابعاد اجتماعی پژوهش‌پذیری آرا نیز در نظر گرفته شده و سیاست قانونی، همگام با سیاست اجتماعی و نیازهای جامعه به پیش می‌رود.

امروزه بیشتر آرا نسبت به اصل و متفرعات دعوا¹ قابل پژوهش است. برخی استثناها نیز در راستای سیاست‌های قانونی، اجتماعی و اقتصادی و نیز بر پایه دلایلی مانند «کم‌اهمیت بودن» (کمتر از سه میلیون ریال)، «توافق طرفین» (اسقاط حق و توافق بر قاطع بودن کارشناسی)² و نیز «احتمال بالای درستی آرا» (آرای مستند به اقرار) بوده، زیرا بازنگری در آن‌ها، مایه اطاله دادرسی و از بین رفتن حقوق مکاتبه‌افراد است. پیرو بررسی پیشینه قانون و اجرای درازمدت آن، می‌توان گفت که این سیاست و استثنای آن، متناسب با نیازهای جامعه بوده و به‌خوبی موردپذیرش قرار گرفته است. شایان‌ذکر است، رویکرد قانون‌گذار در امور حسبی، اندکی متفاوت بوده و در ماده 27 قانون امور حسبی، اصل بر قطعی بودن آرا گذارده شده و آرای پژوهش‌پذیر به‌طور پراکنده در قانون آمده است.³

1. متفرعات (ج متفرع)، در لغت به معنی فرع چیزی و حاصل شده از آن است (Karimi Zanjani, 2010: 453). در اصطلاح حقوقی به منافع یا مطالبات فرعی و اعتبار گرفته از دعوی اصلی گفته می‌شود و در بند 2 ماده 362 قانون آمده است (Mohajeri, 2014: 478).

2. «توافق طرفین» به‌عنوان عاملی برای قطعی بودن رأی، ریشه در فقه و عرف اجتماعی دارد، زیرا در دین اسلام، همواره به پایبندی بر عهدها تأکید شده و جامعه ما نیز به‌خوبی پذیرای آن بوده است. پیرامون امکان پژوهش‌خواهی از آرای مستند به سوگند قاطع (See: Hasanzadeh & Hosseini Baharnchi, 2014: 179-181).

3. طبق ماده 543 قانون فرانسه، دیدگاه مقنن فرانسوی بر جواز پژوهش‌خواهی در امور حسبی است (Mohseni, 2022: 222).

سیاست تضمین آرا، حتی به مراجع شبه قضایی مانند اداره کار¹ نیز راه یافته و موجب شده است تا پژوهش‌خواهی در گروه شیوه‌های «عادی» شکایت قرار گیرد. این اصطلاح و واژه مقابل آن یعنی «شیوه فوق‌العاده»، در قوانین کنونی نیامده² اما از قانون فرانسه³ به متون حقوقی ما راه یافته و نکته مهم در برتری شیوه عادی است و تا زمان دسترسی به آن، نمی‌توان از شیوه فوق‌العاده استفاده کرد.

سرانجام، برشماری جهات گوناگون پژوهش‌خواهی نیز بر پایه همین سیاست‌ها بوده و پیش‌بینی اختیار عمل برای مرجع بازنگری‌کننده در تبصره ماده 348، به‌روشنی نمایانگر سیاست قانونی برای افزایش گستره پژوهش‌خواهی و تضمین هرچه بیشتر درستی آرا است. البته برخی از حقوق‌دانان، فراتر از این رفته و اساس برشماری جهات پژوهش‌خواهی از سوی قانون‌گذار را زیر سؤال برده‌اند؛ آن‌چنان‌که حتی حذف کامل ماده 348 و آزادی کامل پژوهش‌خواه برای دستاویز قرار دادن هر امر و جهتی را پیشنهاد کرده‌اند (Hasanzadeh, 2013: 66). باری، تفاوت آن با ماده 426، پیرامون جهات اعاده دادرسی و سکوت مقنن در مقام بیان تبصره مشابه و کوچک‌تر کردن قلمروی اعاده دادرسی، از ناهمگونی سیاست‌های قانونی درباره شیوه‌های عادی و فوق‌العاده سرچشمه می‌گیرد.⁴

1. حذف یک مرحله رسیدگی شکایتی، طبق تبصره 2 ماده 3 قانون دیوان عدالت اداری 1402، مغایرتی با اصل رسیدگی ماهوی دودرجه‌ای ندارد، زیرا رسیدگی آن در مقام فرجام‌خواهی و حکمی بوده و موجب سرعت‌بخشی رسیدگی و مشابهت با رویه دیوان عالی کشور است.

2. اصطلاح طرق فوق‌العاده، در قانون امور حسبی 1329 ه.ق و آیین دادرسی مدنی 1318 به کار رفته بود (Shams, 2022(2): 276).

3. مطابق ماده 580 قانون فرانسه: «طرق فوق‌العاده شکایت مفتوح نیستند، مگر در موارد معین در قانون» (Mohseni, 2022(1): 234).

4 جهت آشنایی پیرامون امکان جلب و ورود ثالث در مرحله پژوهش‌خواهی (Ghamami & See: Ghamami, 2004: 236, Mohseni, 2022: 220) و پیرامون طرح دعوی متقابل (Mohseni, 2022: 220) See: Ghamami, 2004: 236, Mohseni, 2022: 220).
(2016: 180&181, Shokoohizadeh & Arabian, 2018:401-410).

2-1-2. بایستگی بازنگری از سوی مرجع بالاتر

در راستای توان‌بخشی به سیاست‌تضمین‌درستی آرا، بالاتر بودن درجه مرجع پژوهشی نسبت به مرجع نخستین نیز به‌عنوان سیاست پذیرفته شده و از این‌رو، برخلاف شیوه‌های عدولی یعنی واخواهی و اعاده دادرسی، پژوهش‌خواهی در گروه شیوه‌های اصلاحی قرار گرفته است. پیروی از این سیاست، پیامدهای سودمندی دارد و به پژوهش‌خواهی، اثر پیشگیرانه بودن می‌بخشد، زیرا آگاهی مرجع نخستین از بازبینی مرجع بالاتر، دقت بیشتری را به بار می‌آورد و به تضمین آرا یاری می‌رساند (Shams, 2022(2): 274)؛ بنابراین میان سیاست‌های قانونی، پیوستگی وجود دارد.

گزینش این سیاست، بر پایه این حقیقت بوده است که بازنگری نزد همان مرجع نخستین، به‌جای فراهم‌سازی مقصود مقنن، اطلاع دادرسی و سردرگمی پیرامون درستی رأی را به همراه دارد. به‌طور پیش‌فرض، مرجع نخستین در هنگام صدور رأی، بیش‌ترین دقت را به کار می‌برد، پس بررسی دوباره از سوی آن، نه‌تنها سودی ندارد بلکه موجب بدگمانی می‌شود. این امر فقط در پاره‌ای موارد همچون دستیابی به دلیل جدید یا غایب بودن طرف دادرسی پذیرفتنی بوده که آن‌هم از جهات واخواهی و اعاده دادرسی است. همچنین، بازنگری در مرجع هم‌عرض نیز بازدهی کمتری دارد و بازبینی توسط مرجع بالاتر، اطمینان خاطر بیشتر و رضایت‌مندی اجتماعی بالاتری را به ارمغان می‌آورد. همچنین، یک درجه تفاوت میان دو مرجع بسنده است، زیرا اختلاف درجه بیشتر، فقط موجب هدررفت وقت و انرژی مراجع عالی می‌شود و نیز هزینه بیشتری را بر دادخواهان تحمیل می‌کند. بالاتر بودن هزینه دادرسی مرحله پژوهشی نسبت به مرحله نخستین و کمتر بودن آن نسبت به مرحله فرجامی نیز بر پایه سیاست‌های عرفی، اجتماعی و اقتصادی بوده است.

بایسته است که بدانیم، سیاست بازبینی مرجع بالاتر، در کنار اصل رسیدگی ماهوی دومرحله‌ای معنا می‌یابد، زیرا بازنگری در مرجع بالاتر زمانی کارایی دارد که آن مرجع از همان اختیارات مرجع نخستین برخوردار باشد، در غیر این صورت، نه‌تنها فلسفه

پژوهش‌خواهی ناتمام می‌ماند، بلکه موجب ناکارآمدی قانون در برآورده کردن انتظاراتی اجتماعی نیز خواهد شد. در راستای این امر، «اثر انتقالی» پدید آمده که به معنی انتقال پرونده همراه با تمامی امور موضوعی و حکمی است (Shams, 2022(2): 346). امروزه، جز در برخی کشورهای عضو نظام حقوقی کامن‌لا، کمابیش در همه جای جهان «اثر انتقالی» مشاهده می‌شود (Sardoeinasab & Mosavi, 2015:259) که البته محدود به موضوع پژوهش خواسته است تا همگام با استقلال بخشی به قضات، از خودکامگی مراجع جلوگیری شود. در مرحله پژوهش‌خواهی، ادعاهای جدید غیرقابل پذیرش بوده و پیرامون فلسفه آن، رویکردهای گوناگونی بازگو شده است. از دیدگاه برخی، علت آن به ذاتی بودن صلاحیت مرجع بالاتر و عدم شایستگی آن در رسیدگی به ادعای جدید برمی‌گردد (Zera'at, 2006:40)، گروهی نیز، فلسفه آن را در پیوند با بازنگری و وظیفه مرجع پژوهشی می‌دانند، (Mirbagheri, 2022:79) و پرتطرفدارترین نظریه، بر اصل رسیدگی ماهوی دو درجه‌ای استوار است (See: Matin Daftari, 2015:628, Vahedi, 1999: 212). از دید نگارندگان و با توجه به پیوستگی سیاست‌های قانونی، همگی این نظریه‌ها پذیرفتنی بوده، البته بهترین دیدگاه، نظر سوم است.

خروج برخی موارد از گروه ادعاهای جدید، باعث شکل‌گیری بندهای ماده 362 قانون کنونی شده که بر پایه پیوند مستقیم با دعوی نخستین است و چه‌بسا، عدم رسیدگی به آن‌ها باعث ناتمام ماندن پرونده شود، بنابراین تفسیر و اجرای سیاست‌گذاری‌ها بدون توجه به استثناءها، ابر خواهد بود.

نکته دیگر، پیرامون پذیرش دلیل جدید در مرحله پژوهش‌خواهی است. ماده 509 قانون آیین دادرسی مدنی پیشین، این امر را شدنی دانسته بود اما سکوت قانون کنونی، تردیدهایی را رقم زده است. واکاوی سیاست‌گذاری قانونی و نبود نشانه‌ای از دگرگونی آن، گویای ادامه سیاست پیشین است، زیرا از یک‌سو به‌طور منطقی، تفاوت ماهوی میان دلیل و ادعا موجب جدایی سیاست‌ها می‌شود و از سوی دیگر، تغییر در سیاست‌ها باید

به‌روشنی اعلام شود. البته استناد به دلیل جدید، به شرطی مجاز شمرده می‌شود که برای اثبات ادعاهای مرحله نخستین باشد (Shams, 2022(2): 351).

همچنین ماده 353 قانون آیین دادرسی مدنی نیز برآیند همین سیاست‌گذاری‌ها است. برابر این ماده، در مواردی که قرار صادره از دادگاه نخستین، در مرحله رسیدگی پژوهشی نقض شود، در این صورت، به دلیل عدم رسیدگی ماهوی در مرحله نخستین، ناگزیر دادگاه تجدیدنظر باید از ورود به ماهیت پرونده، خودداری کرده و آن را برای رسیدگی ماهوی به مرجع نخستین بازگرداند (نقض با ارجاع)، زیرا ورود به ماهیت، بی‌آنکه رسیدگی ماهوی در مرحله نخستین انجام شده باشد، مغایر با اصل رسیدگی ماهوی دومرحله‌ای است و سیاست تضمین درستی آرا را با خطر روبه‌رو می‌کند.

2-1-3. تأمین نظم، ثبات آرا و امنیت قضایی

نظم و امنیت قضایی یکی از مهم‌ترین هدف‌های حقوقی هر کشوری از جمله کشور ما بوده است که زیرمجموعه امنیت حقوقی و از جلوه‌های اصلی آن به شمار می‌آید و بند 14 اصل سوم قانون اساسی و سیاست‌های کلی نظام در باب امنیت قضایی (1381) از آن سخن می‌گوید. امنیت حقوقی در اندیشه نوین، مفهومی فلسفی و برگرفته از اندیشه‌های حقوق طبیعی و انسان‌گرایی است که امروزه به‌عنوان اصلی الهام‌بخش برای تمامی نظام‌های حقوقی، موجب برقراری تعادل میان وظایف و آزادی‌های بشری می‌شود. از آنجایی‌که قانون‌گذاری در پی شکل‌دهی به تصمیم‌های سیاسی در قالب هنجارهای حقوقی است، امنیت حقوقی، اثربخشی آن را تضمین می‌کند و کارکرد نظام حقوقی، به میزان اجرای آن در روند قانون‌گذاری بستگی دارد (Boyka Ivoylova, 2017):23&24&28).

در کنار امنیت قضایی، نظم حقوقی و ثبات آرا نیز درخور اهمیت است. یکی از راه‌های دستیابی به آن‌ها، ایجاد چارچوب و پیش‌بینی «مهلت و موعد قانونی» است. نبود مهلت برای اعتراض به رأی، شاید در ظاهر، نشان‌دهنده انتقادپذیری بالای نظام

قضایی باشد اما در عمل، مانع ثبات و امنیت قضایی می‌شود. بر همین بنیاد، امروزه در تمام نظام‌های حقوقی، مهلت تعیین می‌شود و استثنای آن، تنها برخی موارد ویژه و در پیوند با حقوق ذی‌نفعان است (Mohseni, 2017: 330)؛ زیرا عدم تعیین مدت، به‌منزله تزلزل همیشگی و نقض احتمالی آرا است که اجرای احکام را نیز با مشکل جدی روبه‌رو می‌کند و نارضایتی عمومی را در پی دارد. بررسی سیر قانون‌گذاری، نشان می‌دهد که از دیدگاه سیاست‌گذاران، وجود «ثبات و پایداری» در ابعاد اجتماعی از جمله امور حقوقی و قضایی، از بنیادی‌ترین خواسته‌های جامعه است و بی‌توجهی به آن، موجب ناخشنودی عموم و به خطر افتادن نظم جامعه خواهد شد.

در قانون کنونی، مهلت پژوهش‌خواهی، 20 روز و برای افراد مقیم خارج، دو ماه تعیین شده، مگر در صورت عذر موجه،¹ و مبنای آغاز آن نیز تاریخ «ابلاغ» است که با فلسفه بنیادین هماهنگی دارد، زیرا در فرض اطلاع است که وظیفه بر عهده شخص قرار می‌گیرد.² مواعد پژوهش‌خواهی در طول تاریخ دستخوش دگرگونی‌هایی شده است. به‌عنوان نمونه، طبق ماده 428 قانون اصول محاکمات حقوقی 1290 ه.ش، موعده استیناف «31 روز» و برای اشخاص مقیم خارج «دو تا چهار ماه» تعیین شده بود (Mosaddegh, 2017: 315). مواعد استیناف احکام صلحیه³ نیز 21 روز و قرارها یک هفته بوده است. وفق ماده واحده «مواد راجع به ودایع و مواعد و خسارات» 1305، مواعد استیناف از تمامی احکام، ده روز و برای قرارها پنج روز مقرر شده و قانون

1. مهلت پژوهش‌خواهی، به سبب تناسب با انتظار عمومی و اجرایی بودن آن از دیدگاه عرفی، به‌خوبی موردپذیرش بوده و بر همین بنیاد، پیرامون بسیاری از آرای غیر مدنی و حتی برخی آرای مراجع شبه قضایی و اداری نیز مینا قرار گرفته است.

2. برابر رأی شماره 882 دادگاه انتظامی قضات (1301/02/29)، شمارش مهلت پژوهش‌خواهی و آغاز آن، از تاریخ ابلاغ رأی است و در نظر گرفتن آن از زمان صدور رأی، «تخلف انتظامی» به شمار می‌آید (Karkheiran, 2015: 624)

3. در ماده 11 قانون شورای حل اختلاف (1402) به موارد صلاحیت و پژوهش‌خواهی از آرای دادگاه‌های صلح اشاره شده است.

معروف به اصول محاکمات (آزمایشی) نیز همین ترتیب را با در نظر گرفتن دوری و نزدیکی مسافت، تأیید کرده بود. به موجب قانون تسریع محاکمات 1309، تفاوت مهلت شکایت احکام و قرارها از میان رفت و موعد تمامی شکایت‌ها به‌طور یکسان ده روز تعیین شد. قانون آیین دادرسی مدنی 1318 نیز همین روش را برگزیده بود¹ (Matin Daftari, 2015: 604).

چنان‌که تاریخ‌گویای آن است، بایستگی تعیین مهلت پژوهش‌خواهی از مدت‌ها قبل پذیرفته و میزان آن بر پایه سیاست «فرصت معقول و متعارف» مشخص شده است (See: Mohseni, 2018: 276-283). از این‌رو، سیاست‌گذاری پیرامون آن، به‌ویژه در طول قرن اخیر، کمابیش روند مشابهی داشته و برخی تفاوت‌های اندک در میزان مهلت و نیز حذف «بعد مسافت»، نه به جهت دگرگونی سیاست‌ها، بلکه بنا به نیاز جامعه و متناسب با پیشرفت‌های ارتباطی و گسترش دادگستری بوده است. همچنین برای هماهنگی بیشتر، میان مهلت پژوهش‌خواهی و برخی دیگر از روش‌های اعتراض به رأی، همسان‌سازی انجام شده است. افزون بر این، وجود ضمانت اجرا به تعیین مدت معنا می‌بخشد که مواد 339 و 340 قانون کنونی به آن پرداخته و تسری ماده 306 (عذر موجه)، تکمیل‌کننده سیاست قانونی است.

از دیگر ابزارهای قانونی نظم و امنیت، «اثر تعلیقی» است که البته استثنایی دارد. فلسفه آن، با فلسفه پژوهش‌خواهی گره خورده، زیرا از دیدگاه منطقی، اجرای رأی در فرض احتمال نقض یا تغییر آن، توجیه‌ناپذیر است و پیامدهای ناگواری دارد. تصور کنید پس از گذشت یک سال از اجرا، رأی نقض شود. در بسیاری موارد، امکان بازگرداندن به وضع پیشین وجود ندارد و اگر هم شدنی باشد با دشواری و هزینه بسیار

1 برابر ماده 482 آن قانون، مهلت پژوهش‌خواهی برای اشخاص ساکن ایران ده روز و برای اشخاص مقیم خارج دو ماه و برای کشورهای دورتر، سه ماه بود و طبق ماده 483، به ازای هر 60 کیلومتر مسافت از اقامتگاه تا نزدیک‌ترین دادگاه، یک روز افزوده می‌شد.

همراه است. اجرای رأی پژوهش خواسته، افزون بر اتلاف وقت، موجب بی‌نظمی و نارضایتی عمومی می‌شود.¹ بنابراین، اثر تعلیقی از ستون‌های نظم و امنیت قضایی است. پیرو بایستگی گزیده گفتن، در اینجا از پرداختن به دیگر مواردی همچون شیوه طرح دعای طاری در مرحله پژوهشی و نیز پژوهش‌خواهی تبعی که در قانون پیشین (قانون 1318) به آن اشاره شده بود، چشم‌پوشی می‌کنیم و تنها به «منع تکرار پژوهش‌خواهی» می‌پردازیم.

پیش‌بینی عدم امکان تکرار پژوهش‌خواهی، نه فقط برای تضمین نظم و ثبات آرا بلکه در راستای هدف والای پایان‌بخشی به دعوا پیش‌بینی شده است. چندباره بودن امکان پژوهش‌خواهی، دور باطلی را رقم می‌زند که ثمره آن، سردرگمی و زمان‌بر بودن بیش‌ازحد دادرسی است و افزون بر این، تضمینی هم برای درستی رأی‌های بعدی وجود ندارد، از این‌رو باوجود امکان اعاده دادرسی، تکرار پژوهش‌خواهی عبث خواهد بود (Katouzian, 1997:13).

2-1-4. آیینیک و عادلانه بودن فرایند پژوهش‌خواهی

پژوهش‌خواهی در گروه جستارهای آیین دادرسی مدنی قرار دارد و نیازمند رعایت تشریفات و شرایط آیینیک است. قانون‌گذار در مواد 339 تا 346 و نیز 356 قانون به امور شکلی و تشریفاتی مانند شرایط دادخواست و ضمانت اجرای آن پرداخته و مقررات دادرسی نخستین را نیز برای آن جاری دانسته است. همچنین در این مرحله به‌مانند سایر مراحل، رعایت اصول بنیادین دادرسی عادلانه اهمیت ویژه‌ای دارد. این سیاست که در راستای سیاست‌های پیشین از جمله نظم و امنیت قضایی و نیز هماهنگی میان مراحل دادرسی و شکایت از آرا شکل گرفته است، والاترین هدف یعنی عادلانه

1. طولانی بودن رسیدگی پژوهشی، در عمل مشکلاتی را در پی دارد، از جمله در بحث خسارت تأخیر تأدیه دعای مالی. باوجود قابل نقد بودن رویه عملی که برآمده از انبوه پرونده‌ها و مسائل اداری بوده و نیازمند چاره‌اندیشی است، درهرحال اثر تعلیقی ضرورت دارد.

بودن دادرسی را دنبال می‌کند؛ بنابراین، پژوهش‌خواهی، بایسته دنیای امروز است و هیچ نظام حقوقی نمی‌تواند از آن‌روی گردان باشد، زیرا بخشی از دادرسی عادلانه شمرده می‌شود (Mansourabadi, 2007:76). یادآور می‌شود، عدالت‌جویی و عدالت‌خواهی که همواره در فطرت انسان قرار داشته، از هدف‌های والای جامعه بوده و در دین اسلام نیز بارها به آن سفارش شده است. در همین راستا، قوانین، در صورتی موردپذیرش عمومی قرار می‌گیرند که از دیدگاه عرف تا حدی عادلانه ارزیابی گردند.

بر بنیاد آنچه گفته شد، قوانین پژوهش‌خواهی با نگاه به اصول بنیادین دادرسی از جمله برابری طرفین، رعایت حقوق دفاعی، تقابلی بودن و اصل نسبی بودن آرا، سامان‌دهی و نگارش شده است. همچنین از آنجایی که رسیدگی پژوهشی، به صلاحیت مرجع نخستین پایان می‌بخشد، می‌توان گفت که پژوهش‌خواهی بر پایه قاعده «فراغ دادرسی»¹ پدید آمده و فلسفه آن، جلوگیری از تعارض آرا و یاری‌رسانی به ثبات آرا و نظم قضایی است. این اصل (قاعده) که به‌عنوان یکی از اصول مسلم دادرسی عادلانه در بسیاری از نظام‌های حقوقی جهان، جایگاه ویژه‌ای دارد، به‌روشنی در ماده 155 قانون آیین دادرسی مدنی پیشین، بازگو شده بود و چرایی نبود آن در قانون کنونی را باید در بدیهی و بنیادی بودن آن دانست. قاعده فراغ دادرسی، قاضی را به ژرف‌اندیشی و نکته‌سنجی بیشتری دعوت می‌کند که برآیند آن، ارزشمندی آرای قضایی و پایداری بیشتر آن‌ها است. افزون بر این، به‌طورمعمول، عرف جامعه نیز تغییر رأی از سوی قاضی صادرکننده را برنمی‌تابد. البته این قاعده، استثناهایی هم دارد؛ از جمله اصلاح رأی، و اخواهی و اعاده دادرسی که همگی هم‌سو با محتوا و فلسفه آن است. افزون بر این، پیرو بازنگری بیش‌تر آرا از سوی دادگاه‌های تجدیدنظر استان، چنین برداشت

1. Judge Vacancy Rule /Functus Officio (In latin).

می‌شود که در مرحله پژوهش‌خواهی، سیاست تعدد قاضی جریان دارد.¹ به‌کارگیری این سیاست، یکی از شاخصه‌های دادرسی عادلانه به شمار می‌آید و از ثمره‌های آن می‌توان به افزایش اعتبار دادرسی، جلب افزون‌تر اعتماد عمومی، تضمین آرا و استقلال قضات اشاره کرد (Lesani & Heidari & Tavakkoli, 2016: 293&297). همچنین عرف اجتماعی به‌خوبی پذیرای این سیاست بوده و انتظارات جامعه نیز تا حدی برآورده شده است؛ هرچند که از دیدگاه عملی، شاید همچنان کاستی‌هایی باشد.

2-2. سیاست‌های بنیادین قضایی

سیاست‌های قضایی که همگام با سیاست‌های قانونی و برای استوارسازی و کامل کردن آن‌ها پدیدار شده است، بیشتر از سوی مقام‌های بالادستی و یا مراجع عالی قضایی برگزیده می‌شود. در سیاست‌های کلی نظام و برنامه‌های توسعه، به مواردی مانند «امنیت قضایی»، «اصلاح ساختار نظام قضایی»، «گسترش تضمین عدالت و فراهم‌سازی حقوق فردی و اجتماعی»، «کاهش فرایند دادرسی مراحل آن در راستای قطعی شدن احکام در زمان مناسب»، «سازوکار مناسب برای اتقان و استواری آرای قضایی»، «تنقیح قوانین»، «تعدد قضات در پرونده‌های مهم»، «گسترش فرهنگ حقوقی و قضایی در اجتماع» و «یکسان‌سازی آیین دادرسی در کشور» اشاره شده است (General Policies of Judicial Security, 20/10/2002, General Policies of the Islamic Republic of Iran, 30/11/2006).

در کنار سیاست‌های کلی نظام، «آرای وحدت رویه» مهم‌ترین نقش را در سیاست‌گذاری قضایی دارند و برای یکسان‌سازی، ابهام‌زدایی و پر کردن خلأهای

1. پیرامون درستی رسیدگی شورایی یا تعدد قضات، بدگمانی‌هایی پیش آمده است اما بیش‌تر فقها، آن را پذیرفته و برای قضات مأذون، روا و دارای پیامدهای نیکو دانسته‌اند (Helli, 2008: 301, For Example See: Mosavi Ardebili, 2002: 175&176, Najafi, 1983: 60).

قانونی، از سوی دیوان عالی کشور صادر می‌شود. از سال 1329 تا اسفندماه 1402¹، در مجموع 31 رأی وحدت رویه پیرامون پژوهش‌خواهی از آرای مدنی صادر شده، همچنین ده رأی به‌طور غیرمستقیم به آن اشاره کرده و آرای پُرشماری نیز به پژوهش‌خواهی از آرای کیفری، شبه قضایی و سایر شیوه‌های شکایتی پرداخته است. پیرو دگرگونی قوانین، برخی از آرای یادشده، کارکرد عملی خود را از دست داده‌اند اما همچنان به‌عنوان منبع تکمیلی حقوق (Katouzian, 2016:194) و راهنمایی برای سیاست‌گذاری‌ها ارزشمند هستند.

2-2-1. یکسان‌سازی توصیف آرا با نگاهی به اصل پژوهش‌پذیری

باوجود سیاست دو مرحله‌ای بودن رسیدگی ماهوی و اصل پژوهش‌پذیری آرا، گمانه‌زنی‌هایی درباره وصف پژوهش‌پذیری برخی از آرای مدنی پدید آمده که نیازمند شفاف‌سازی بوده است.

نخستین رأی پیرامون آن، رأی وحدت رویه 24 (1353/03/15) است که در مقام تفسیر ماده 16 قانون حمایت خانواده (1353)، قرار رد درخواست صدور گواهی عدم امکان سازش را قابل پژوهش اعلام کرده بود. سپس در رأی 20 (1363/07/25)، به پژوهش‌پذیری احکام دادگاه‌های صلح و در رأی 519 (1367/12/02) به پژوهش‌پذیری احکام دادگاه‌های حقوقی دو در دعاوی تعدیل اجاره‌بها حکم داده شد. برعکس، برابر رأی 555 (1370/02/10)، 33 (1365/08/27) و 570 (1370/10/10)، قرار رد درخواست اعاده دادرسی و سایر احکام و قرارهای دادگاه حقوقی یک در مقام رسیدگی پژوهشی، غیرقابل پژوهش در دیوان عالی بودند. همچنین رأی 593 (1373/09/01)،

1. در هنگام بازنگری مقاله، آرای وحدت رویه جدید (آخرین رأی: رأی وحدت رویه 842 مورخ 1402/10/26) مورد بررسی قرار گرفته که البته موضوع آن‌ها خارج از این مقاله بوده و آخرین رأی مرتبط، رأی 836 (1402/07/24) بوده که در بند 2_1 مورد اشاره قرار گرفته است.

نبود نام برخی از آرای دادگاه‌های مدنی خاص در گروه آرای پژوهش‌پذیر را نشانه قطعی بودن آن‌ها دانسته بود.

رای 601 (1374/07/25)، بر پژوهش‌پذیری آرای دادگاه حقوقی یک در مقام رسیدگی پژوهشی به رأی قاضی موضوع ماده واحده قانون تعیین تکلیف اراضی اختلافی (در اجرای ماده 56 قانون جنگل‌ها و مراتع 1367) حکم کرده، البته رأی 665 (1383/01/18) جایگزین آن شده است که آرای قاضی و هیئت را قابل اعتراض در دادگاه عمومی و قابل پژوهش نزد دادگاه تجدیدنظر استان می‌داند.

رای 611 (1375/08/08)، با توصیف آرای صادره از دادگاه عمومی، برابر قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب، آرای دارای پیشینه نقض با ارجاع از دیوان عالی کشور را قابل پژوهش نزد دادگاه‌های تجدیدنظر استان دانسته بود. افزون بر این، رأی 662 (1382/07/29) و 725 (1391/04/20) به ترتیب «احکام مربوط به رد یا قبول اعسار از محکوم‌به» و «احکام دادگاه‌ها در مقام رسیدگی به اعتراض معترض ثالث اجرایی» را پژوهش‌پذیر اعلام کرده‌اند.

سرانجام، آرای وحدت رویه 545 (1369/11/30)، 579 (1371/07/28)، 585 (1372/07/13) و 609 (1375/06/27) و 836 (1402/07/24) که به توصیف مالی و غیرمالی بودن برخی دعاوی پرداخته، به‌طور غیرمستقیم بر وصف پژوهش‌پذیری آن‌ها تأثیر گذارده‌اند.

برآیند موارد گفته‌شده، آن است که سیاست قضایی نیز بر رسیدگی ماهوی دومرحله‌ای و اصل پژوهش‌پذیری آرا همراه با استثنای آن تأکید دارد. بایسته است که بدانیم سیاست‌های قضایی، در سنجش با سیاست‌های قانونی، به‌روزتر بوده و با عرف، نیازها و انتظارات جامعه هماهنگی بیشتری دارند. در همین راستا، از گذشته تاکنون، اصل تضمین درستی آرا و رسیدگی ماهوی دومرحله‌ای که هماهنگ با عرف اجتماعی بوده، به‌خوبی موردپذیرش قرار گرفته و رویکرد سیاست‌گذاران قضایی نیز بر استواری و پیشبرد آن بوده است.

2-2-2. ابهام‌زدایی از مرجع صالح با نگاهی به لزوم بازنگری از سوی مرجع بالاتر
 رسیدگی پژوهشی در مرجعی به‌جز مرجع صادرکننده رأی که از نظر دقت، تجربه کاری و رسیدگی تخصصی در درجه‌ای بالاتر از آن باشد، از خواسته‌های برحق اجتماع و عرف است. این امر نه‌تنها از سوی قانون‌گذار، بلکه از سوی مراجع قضایی نیز به‌درستی در نظر گرفته شده است.

واکاوی پیشینه آرای وحدت رویه، درخشش این موضوع را در اندیشه‌های آغازین هیئت عمومی دیوان عالی کشور نشان می‌دهد. از این‌رو، نخستین رأی پیرامون تعیین مرجع صالح، نخستین رأی وحدت رویه تاریخ نیز به شمار می‌آید که به حکم 1678 (1329/10/23) معروف است. این رأی، رسیدگی به اعتراض نسبت به گواهی انحصار وراثت را در فرض رسیدگی هم‌زمان به بحث نسب، با دادگاه رسیدگی‌کننده به نسب دانسته بود.

رأی 52 (1365/11/30) نیز با نگاهی به قانون تشکیل دادگاه‌های حقوقی 1 و 2 (1364)، «دیوان عالی کشور» را مرجع رسیدگی پژوهشی به آرای دادگاه‌های حقوقی یک، اعلام کرده بود. سپس رأی 505 (1366/03/21)، مرجع صالح برای پژوهش از آرای دادگاه‌های حقوقی یک (در مقام جانشینی دادگاه‌های حقوقی دو) را «دادگاه حقوقی یک همان محل یا نزدیک‌ترین» معرفی کرده بود.

در پی تصویب قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب (1373)، پدید آمدن دادگاه‌های عمومی و تغییر حوزه قضایی، رأی 596 (1373/12/09) رسیدگی پژوهشی به آرای دادگاه‌های حقوقی دو را خارج از صلاحیت دادگاه‌های تجدیدنظر و در صلاحیت دادگاه‌های عمومی به جانشینی دادگاه‌های حقوقی یک، دانسته و رأی 610 (1375/08/08) نیز با تأکید بر پایداری صلاحیت دادگاه‌های شهرستان درباره دعوی قبلی، رسیدگی پژوهشی آن‌ها را معتبر خوانده بود. همچنین رأی 606 (1375/03/01)، دیوان عالی کشور را مرجع رسیدگی پژوهشی به ضرر و زیان ناشی از جرم معرفی کرد.

در ادامه، رأی 629 (1377/10/29) پیرامون پژوهش‌خواهی فوق‌العاده از آرا، موضوع تبصره ماده 18 قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب، مرجع بالاتر یعنی دیوان عالی را صالح به رسیدگی اعلام کرده و رأی 648 (1378/11/19) و 1378/11/26) نیز به همین موضوع پرداخته است.

سرانجام رأی 773 (1397/09/20) با تأکید بر ذاتی بودن صلاحیت دادگاه خانواده نسبت به دادگاه عمومی و مؤخر بودن قانون شوراهای حل اختلاف 1394 نسبت به قانون حمایت از خانواده، آرای قاضی شورا در امور خانوادگی را نیز قابل پژوهش نزد دادگاه عمومی اعلام کرده است.

چنان‌که پیداست، اندیشه لزوم بازنگری از سوی مرجع بالاتر، در سیاست قضایی نیز جریان دارد.

2-2-3. شفاف‌سازی پیرامون مهلت پژوهش‌خواهی و نظم و امنیت قضایی

همان‌گونه که جامعه با «نظم» کامل می‌شود، دادگستری نیز در کنار «نظم» مفهوم می‌یابد و نظم قضایی یکی از ستون‌های آن است. در همین راستا، از مراجع قضایی انتظار می‌رود که در هنگام تفسیر قوانین، هدف و سیاست بنیادین «ثبات و نظم قضایی» را در نظر داشته و تصمیم‌گیری‌های خود را بر پایه آن برنامه‌ریزی کنند تا از رهروی آن، انتظارات اجتماعی نیز برطرف شود.

از آنجایی‌که تعیین مهلت پژوهش‌خواهی و شفاف‌سازی پیرامون آن، یکی از مصداق‌های نظم قضایی بوده، چندین رأی وحدت رویه درباره آن صادر شده است. برابر رأی 527 (1368/06/14) و در راستای رفع ابهام از قانون تعیین موارد تجدیدنظر احکام دادگاه‌ها و نحوه رسیدگی به آن‌ها (1367)، مهلت پژوهش‌خواهی از احکام دادگاه مدنی خاص ده روز اعلام شده بود. رأی 510 (1367/03/25) نیز به مهلت پژوهش‌خواهی می‌پردازد اما از نگاهی دیگر، این رأی به حل تزاخم میان سیاست تضمین درستی آرا و سیاست نظم و امنیت و ثبات آرا می‌پردازد، زیرا ناگزیر در برخی

موارد، یکی از آن‌ها باید برتری یابد. بر اساس این رأی و بنا به مصلحت‌اندیشی، پژوهش‌خواهی فوق‌العاده، بدون قید مهلت است (پژوهش‌خواهی فوق‌العاده، نخست در ماده 12 قانون تشکیل دادگاه‌های حقوقی یک و دو پیش‌بینی شده بود که بعدها در ماده 18 قوانین تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب سال‌های 1373 و 1381 نیز تجلی یافت و اکنون در قالب اعاده دادرسی در ماده 477 قانون آیین دادرسی کیفری آمده است).

در مقابل، بر پایه رأی 592 (1373/02/06) و این بار در راستای برتری بخشی به سیاست نظم و امنیت و ثبات قضایی، آن دسته از آرای که قبل از تاریخ لازم‌الاجرا شدن قانون تجدیدنظر آرای دادگاه‌ها (1372) صادر شده و پژوهش‌خواهی از آن بدون قید مهلت بوده، از آن زمان به بعد، دارای مهلت شده و به سرعت بخشی در پایان‌دهی به پرونده‌ها و قطعی کردن آرا تأکید شده بود.

رأی 639 (1378/08/11) آشکارا به برتری شیوه‌های عادی نسبت به شیوه‌های فوق‌العاده، اشاره کرده و مادامی‌که واخواهی یا پژوهش‌خواهی قابل دسترسی است، رسیدگی به مواردی همچون اعاده دادرسی (موضوع ماده 18 قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب) را بی‌اعتبار می‌داند. سرانجام، رأی 819 (1401/01/16) به امکان اسقاط حق پژوهش‌خواهی در بازه زمانی مهلت آن برای اقدام به فرجام‌خواهی می‌پردازد که گویای «حق» بودن آن و سازگار با سیاست‌گذاری‌های قانونی است.

2-2-4. یکنواخت‌سازی و ابهام‌زدایی پیرامون امور آیینیک و اصول بنیادین دادرسی

پیرامون ارزشمندی امور آیینیک و اصول دادرسی عادلانه در قسمت پیشین سخن گفته شد و ذات عدالت‌جوی بشری نیز به‌خوبی با آن آشناست که همین امر ما را از بازگویی بیشتر، بی‌نیاز می‌کند. باری، نیاز و انتظار اجتماعی چنین شکل گرفته است که تفسیر قضایی قوانین بر پایه این امور و متناسب با عرف زمانه انجام گیرد تا در کنار برقراری نظم، عدالت نیز جریان یابد و دعاوی به شیوه‌ای عادلانه، منظم و آیینیک رسیدگی شود.

بر همین بنیاد، شماری از آرا به امور شکلی، آیینیک و اصول دادرسی می‌پردازد. برای نمونه، حکم شماره 622 (1345/04/20)¹ در فرض تضامنی بودن محکومیت، پرداخت هزینه دادرسی پژوهش‌خواهی از سوی هریک از دادباختگان را کافی دانسته است. آرای پیرامون وصف مالی یا غیرمالی بودن نیز به‌طور ضمنی بر هزینه دادرسی اثر می‌گذارد. برابر رأی 23 (1360/04/06)، تعیین اقامتگاه طرف دعوا در دادخواست پژوهشی حتی بر فرض پیشینه ابلاغ، بایسته و ضمانت اجرای آن رد دادخواست است.

رأی 553 (1370/02/03)، مفاد ماده 14 قانون تشکیل دادگاه‌های حقوقی 1 و 2 (1364)² را فقط ویژه رسیدگی نخستین اعلام کرده و دادگاه حقوقی یک را در مقام رسیدگی پژوهشی، به صدور حکم واداشته بود. افزون بر این، رأی 613 (1373/10/18) با به رسمیت شناختن اصل برابری طرفین در دادرسی عادلانه و البته نیم‌نگاهی به اصل پژوهش‌پذیری، خواهان و شاکی را در شمار مصداق‌های واژه محکوم‌علیه آورده و برای آن اشخاص نیز به‌طور یکسان حق پژوهش‌خواهی در نظر گرفته است.

سرانجام، رأی 831 (1402/03/02) نیز هرچند که پیرامون اعتراض ثالث صادر شده، اما دربرگیرنده نکته‌ای درباره پژوهش‌خواهی است. پیرو آن، شرط تسری آثار رأی پژوهشی به اصحاب دعوا، «دخالت اشخاص در مرحله پژوهشی» است و گرنه به‌عنوان ثالث، حق اعتراض به رأی را دارند.

1. شایان‌ذکر است که رأی وحدت رویه دیگری نیز با شماره 622 (1376/11/21) صادر شده که بر پایه آن، در اعتراض فوق‌العاده (موضوع ماده 18 قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب 1373)، گوشزد کردن اشتباه به قاضی صادرکننده، امری نا بایسته است.

2. برابر ماده، دادگاه حقوقی یک، باید نظر خود را بدون انشای رأی، به دیوان عالی می‌فرستاده و پس از تأیید، حکم صادر می‌شده است.

فرجام سخن

جستار در سیاست‌گذاری نظام حقوقی ایران، گویای آن است که سیاست‌های بنیادین در پیوند با پژوهش‌خواهی از آرای مدنی، در گذر زمان شکل گرفته و ساخته و پرداخته نیروهای گوناگونی است. بر بنیاد تاریخ حقوق، این شیوه شکایت از آرا راه پرفرازونشیبی را تا رسیدن به جایگاه کنونی پشت سر گذارده است. پیدایش آن، به دوران پیش از اسلام بازمی‌گردد و با تاروپود دادرسی ایرانی درآمیخته، اما از یک‌سو آموزه‌های دین مبین اسلام و فقه امامیه در سامان‌دهی و پرورش آن نقش‌آفرینی کرده و از سوی دیگر حقوق کشورهای خارجی به پیشرفت و استواری آن یاری رسانده است. با وجود دگرگونی‌های روی‌داده در مسیر سیاست‌گذاری‌های حقوقی و همچنین اگر از برخی دوره‌های کوتاه‌مدت و ناهمگون چشم‌پوشی کنیم، می‌توان چنین ارزیابی کرد که سیاست‌های بنیادین در پیوند با این موضوع، از آغاز راه و روش مناسبی را برگزیده و سپس در راستای بهینه‌سازی و شکوفایی آن گام برداشته است. به دیگر سخن، اگر اکنون در مسیر و جایگاه درستی قرار گرفته‌ایم، از آن‌رو بوده که سنگ بنای این نهاد به‌درستی پایه‌گذاری شده است؛ هرچند که به نظر می‌رسد برخی از مواد قانونی، از جمله ماده 330 و نیز بند الف ماده 331 قانون آیین دادرسی مدنی، بایسته اصلاح و به‌روزرسانی باشند. چنان‌که پیش‌تر پیرامون نقد آن اشاره شد،¹ ظاهر این ماده بر قطعی بودن آرا و استثنایی بودن پژوهش‌خواهی اشاره دارد، درحالی‌که در عمل، بیشتر آرای مدنی پژوهش‌پذیر به شمار می‌آیند و قطعی بودن آرای مرحله نخستین، حالت استثنایی دارد. از دیدگاه برخی حقوق‌دانان، این رویکرد و ظاهر ماده، برگرفته از نظریه‌های فقهی و شاید بنا به برخی ملاحظات بوده است. باوجود ظاهر ماده، هدف قانون‌گذار و سیاست بنیادین قانونی که در ورای آن قرار دارد، همچنان پابرجا و ارزش آن به قوت خود باقی است.

1. برای مطالعه نقد رویکرد قانون‌گذار در ماده 330 قانون آیین دادرسی مدنی و مبانی آن، بنگرید به بند 1-1.

همچنین به روزرسانی سیاست‌ها متناسب با نیازهای اجتماعی، نشان از ژرف‌نگری و دوراندیشی سیاست‌گذاران دارد، زیرا سیاست‌گذاری در کنار آگاهی و اصلاح، یکی از سه ضلع حل معضله‌های اجتماعی است.

بایسته است که بدانیم، کارآمدی سیاست‌های نظام حقوقی در گرو هماهنگی آن‌ها با دیگر سیاست‌های کلان است، از همین رهرو، سیاست‌گذاری‌های حقوقی در راستای سیاست‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شکل گرفته است و سیاست‌گذاران در هنگام تعیین سیاست‌ها، همواره عرف، نیازها و انتظارات عمومی را در نظر می‌آورند، زیرا اگر جز این باشد، سیاست‌های تعیینی و پیرو آن، قوانین و اصول قانونی و قضایی، از دریافت پذیرش عمومی و یا حتی امکان اجرای فراگیر محروم خواهند ماند.

از آن‌رو که پژوهش‌خواهی از آرای مدنی با چالش‌ها و پیچیدگی‌های بسیاری همراه است، بنابراین هنگام سخن از سیاست‌گذاری، نباید در جست‌وجوی راهبردی محدود و یا یک سیاست خاص بود. چاره‌اندیشی برای گشایش و دستیابی به هدف‌های والای آیینیک، زمانی امکان‌پذیر است که چندین و چند سیاست بنیادین، به‌گونه‌ای فراگیر و به‌هم‌پیوسته، در جریان باشد تا تمامی بخش‌های آن را پوشش دهد. بر همین مبنا، سیاست‌گذاری در زمینه پژوهش‌خواهی، دربرگیرنده سیاست‌های گوناگونی است که باوجود پیوستگی، هر یک نقش ویژه‌ای را ایفا می‌کند. همچنین برای هماهنگی و کارکرد بهتر، سیاست‌گذاری قضایی همراه با سیاست‌گذاری قانونی و در مسیر پایداری و پیشرفت آن گام برمی‌دارد؛ بنابراین، سیاست‌های بنیادین به‌سان طرح‌واره‌هایی ناپیدا در ورای نظام حقوقی قرار دارند و برنامه‌ریزی‌های قانونی و قضایی بر پایه آن‌ها انجام می‌شود.

به‌طورکلی، سیاست‌گذاری حقوقی بر عهده بالاترین مقام‌ها از جمله مقام معظم رهبری (ره)، مجلس شورای اسلامی و دیوان عالی کشور قرار دارد. باوجوداین، بررسی تخصصی و بهره‌گیری از اندیشه‌های حقوق‌دانان، برای ارزیابی بهتر و همچنین آشنایی با سیاست‌گذاری کشورهای دیگر، بایسته و ارزشمند است. خوشبختانه در سال‌های

- اخیر، این موضوع در نوشته‌های حقوقی جایگاه پررنگ‌تری یافته اما کماکان به واکاوی و پژوهش بیش‌تری نیاز است، از همین رو پیشنهاد می‌شود که:
1. افزون بر جستارهای کیفی، توجه به سیاست‌گذاری‌های حقوقی در زمینه‌های مختلف حقوق خصوصی به‌ویژه امور آیینی گسترش یابد؛
  2. زمینه تعامل بیشتر سیاست‌گذاران حوزه‌های گوناگون حقوقی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی فراهم شود؛
  3. در راستای ارزیابی بهتر سیاست‌گذاری‌ها و به‌روزرسانی آن‌ها، نظرسنجی‌های عمومی از مردم و هم‌اندیشی‌های تخصصی بیشتری با حقوق‌دانان انجام گیرد؛
  4. برآیند پژوهش‌های بنیادین، در اختیار مراجع سیاست‌گذاری و به‌ویژه قانون‌گذاری قرار بگیرد تا وضع و تفسیر قوانین با رویکرد آگاهانه‌تری نسبت به سیاست‌گذاری‌ها انجام شود.

References

- Al-e-Dawood, A. (2018). *The First Attempts at Legislation in Iran*, 1st ed. Tehran: Afshar Publishing in collaboration with Sokhan Publications. [in Persian].
- Amin, S. (2003). *The History of Law in Iran*, 1st ed, Tehran: The Encyclopedia of Iran Publications. [in Persian].
- Ammarlou, M. (2017). *Examination of Violations of Judicial Decisions in Jurisprudence and Substantive Law of Iran*, 1st ed, Tehran: Khorsandy Publications. [in Persian].
- Ashouri, D. (2005). *Political Encyclopedia*, 11th ed, Tehran: Morvarid Publications. [in Persian]
- Bentham, J. (1915). *Theory of legislation*, (translated from The French by R. Hildreth), Trubner & Co, 20th edition.
- Boyka Ivoylova, Ch. (2017). Legal Security as a Principle in Lawmaking, *Globalization, the state and the individual*, 2 (14), 23-29.
- Cappelletti, M, & Garth, B. J. (2019). *Civil Procedure*, Chapter 1, Translated and Researched by Mohseni, H, 1st ed, Tehran: Enteshar Publication Co. [in Persian].
- Ghamami, M. (2004). Counter Claims, *Journal of Tehran University Faculty of Law and Political Science*, 66, 225-244. Retrieved from https://jflps.ut.ac.ir/article_11232.html. [in Persian].

- Ghamami, M., & Asadi, H. (2016). Study of the Effects of Dividing Claims into Monetary and Non-Monetary in Jurisprudence and Law of Iran, *Islamic Law Scientific-Research Journal*, 7(13), 117-148. Retrieved from https://law.tabrizu.ac.ir/article_6697.html. [in Persian].
- Ghamami, M., & Mohseni, H. (2022). *Transnational Civil Procedure*, 6th ed, Tehran: Enteshar Publication Co. [in Persian].
- Ghasemi, A., & Delbari, Sh. (2015). Comparison and Analysis of the Impacts of Ancient Iranian and Modern Jurisprudence and Judiciary, *Quarterly Journal of Jurisprudence and Civilization History*, 11(44), 124-146. Retrieved from https://jhc.mashhad.iau.ir/article_527794.html. [in Persian].
- Goodarzi Boroujerdi, M. R. (2006). *Judicial Criminal Policy*. 2nd ed, Qom: Salsabil Publications. [in Persian].
- Hasanzadeh, M. (2013). A Comparison of Revision, Conclusion, and Reversal of Proceedings, *Shiraz Academic Journal of Legal Studies*, 5(2), 41-66. DOI: 10.22099/jls.2014.1911. [in Persian].
- Hasanzadeh, M., & Hosseini Baharanchi, M. (2014). Object to judgments based on definitive oath in revision and appeal, *Journal of Private Law Studies Quarterly, Tehran University*, 44(2), 175-186. DOI: 10.22059/jlq.2014.51861. [in Persian].
- Hatami, A., & Beheshti, M. (1995). A Perspective on Reviewing Court Decisions after Multiple Changes, *Journal of Tehran University Faculty of Law and Political Science*, 34, 39-82. Retrieved from https://jflps.ut.ac.ir/article_15224.html. [in Persian].
- Helli, F. (2008). *Izah al Favaed fi Sharhe Moshkelat al Qawaed*, 1st ed, Qom: Esmailiyan Publication. [in Arabic].
- Islampannah, A. (2019). Historical School of Law, *Journal of Research and Development in Comparative Law (Former Legal Encyclopedia Quarterly)*, 2(2), 11-20. DOI: 10.22034/law.2019.239519. [in Persian].
- Jafari Langroudi, M. (2019). *History of Law in Iran*. Tehran: Ganjedanesh Publication. [in Persian].
- Joneidi, L. (2016). The Necessity of Two-Tier Review of Serious Crimes with Severe Penalties, Retrieved from <https://www.etemadonline.com>. (Date of View: 2023, June 5). [in Persian].
- Karkheiran, M. H. (2015). *The Most Comprehensive Annotation of Civil Procedure Law*, 1st ed, Tehran: Ariadad Publishing. [in Persian].
- Karimi, A., & Parto, H. R. (2019). *Civil Procedure*, Vol. 2, 2nd ed. Tehran: Dadgostar Publishing. [in Persian].
- Karimi Zanjani, H. (2010). *Litigation Culture*, 2nd ed. Tehran: Bayeneh Publications. [in Persian].
- Kasravi, A. (1961). *Judicial Law*, Tehran: No Publisher Name. [in Persian].

- Katouzian, N. (1997). Mystery of Research in Rulings and Conflicts of Social Forces, *Tehran University Journal (Law)*, 38, 5-18. Retrieved from https://journals.ut.ac.ir/article_15902.html. [in Persian].
- Katouzian, N. (2001). *Proof and Evidence of Proof*, Vol. 1, Tehran: Mizan Publishing. [in Persian].
- Katouzian, N. (2016). *Introduction to Legal Science and Study of the Legal System of Iran*, 117th ed, Tehran: Joint Stock Company of Publishing. [in Persian].
- Khaleghi Damghani, A., & Heydari, A. (2020). Principles of Legislation. 1st ed, Tehran: *Legal Policy Encyclopedia* (edited by Joneidi. L and Niazpour A.), Editing, Revision and Publication Division of Laws and Regulations, Office of the Legal Vice President of the Republic. [in Persian].
- Laitinen, A., Särkelä, A. (2019), *Four Conceptions of Social Pathology*, published in *European Journal of Social*, 22 (1), 80-102. DOI:10.1177/1368431018769593
- Lesani, M, Heydari, M. A, & Tavakoli, A. R. (2016). A legal study of the status and importance of the council's judgment judicial justice, *Journal of Studies in Islamic Law & Jurisprudence*, 8(15), 275-300. DOI: 10.22075/feqh.2017.1967. [in Persian].
- Mc, M & Hargie, O. (2001). *Evaluating evaluation: Implication for assessing quality*, *International Journal of Health Care Quality Assurance*, 14, (6-7), 317-327. DOI: 10.1108/09526860110409081
- Mansourabadi, A. (2007). Right to Appeal in the Process of Fair Trial, *The Journal of Legal Thoughts*, 3(8), 61-89. Retrieved from https://jolt.ut.ac.ir/article_10397.html. [in Persian].
- Matin Daftari, A. (2015). *Civil and Commercial Procedure*. 5th ed, Tehran: Majd Publications. [in Persian].
- Moein, M. (1983), *Persian Dictionary*, Vol.2, 5th ed, Tehran: Amirkabir Publishing. [in Persian].
- Mohajeri, A. (2014). *Civil Procedure Law in the Current Legal System*, 3rd ed, Tehran: Fekrsazan Publications. [in Persian].
- Mohit Tabatabaei, M. (1972). Judiciary in Iran from the Beginning of Islam to the Beginning of Constitutionalism, *Icbar Magazine*, 119. [in Persian].
- Mohseni, H. (2016). A Comparative Approach to Counterclaim. *Legal Research Quarterly of Shahid Beheshti University*, 19(73), 167-198. Retrieved from https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_56391.html. [in Persian].

- Mohseni, H. (2017). Description of Judgment from the Perspective of Reviewability (Appeal), *Comparative Law Review (University of Tehran)*, 8(1), 323-342. DOI: 10.22059/jcl.2017.62539. [in Persian].
- Mohseni, H. (2018). *Administration of Civil Procedure based on Cooperation and Principles of Proceedings*, 4th ed, Tehran: Enteshar Publication Co. [in Persian].
- Mohseni, H., Ghamami, M., & Malektabar Firoozjai, H. (2020). Trilog Procedural & The Value of Their Identification, *Tehran University Journal of Private Law Studies*, 50(4), 781-763. DOI: 10.22059/jlq.2020.260665.1007058. [in Persian].
- Mohseni, H. (2022). *France Civil Procedure*. Vol. 1&2, 5th ed. Tehran: Enteshar Publication Co. [in Persian].
- Mohseni, H., & Esmaeili, H. (2022). Procedural Effects of Friendly Negotiation Clause on Access to Justice Right, *Ra'y Journal (The Judiciary Research Institute)*, 39, 27-15. DOI: 10.22106/jcr.2022.539903.1363. [in Persian].
- Mirbagheri, H. (2022). *Review of Appeals in Iranian and French Law*, 1st ed, Tehran: Tafakor Ayandesaz Publishing. [in Persian].
- Mosaddegh, M. (2017). *Instructions in Legal Courts* (with an Introduction by Mohseni, H.), 1st ed, Tehran: Enteshar Publication Co. [in Persian].
- Mousavi Ardebili, A. (2002), *Fiqh al Qaza*, 2nd ed, Qom: Al-Nashr le Jame'at Al-Mofid Ramat-Allah Publication. [in Arabic].
- Najafi, A. (2011). *Don't Write Wrong (Dictionary of Difficulties of Persian Language)*, 16th ed. Tehran: University Publication Center. [in Persian].
- Najafi, M. (1983). *Jawaher al-Kalam Fi Sharh Al-Sharia' Islam*, (Compiled by Quchani, M), Vol 40. 7th ed, Beirut: Dar Ehya Al-Turath Al-Arabi. [in Arabic].
- Rabiei, F. (2011). *History of Selected Laws*, 1st ed, Karaj: Rabiei Publications. [in Persian].
- Ravandi, M. (1989). *The Evolution of Law and Judiciary in Iran*, 1st ed, Babol: Cheshmeh Publications. [in Persian].
- Rose, R. (2017). *Commonwealth Legislative Drafting Manual*, Commonwealth Secretariat 2017, in <https://www.thecommonwealthibrary.org/index.php/comsec/catalog/view/۷۳۰۵/۸۷۳/۸۷۳>
- Rubington, E., & Weinberg, M. (2003). *The Study of Social Problems (Seven Perspective)*, translated by Sadigh Sarvestani, R, 1st ed, Tehran: Tehran University Press Institute. [in Persian].
- Sabri, N. M. (2016). *The Annotation of Criminal Procedure Law*, 2nd ed, Tehran: Ferdowsi Publications. [in Persian].

- Sadr, M. (1985). *Memories of Sadr-al Ashraf*, Tehran: Vahid Cultural Publishing Institute. [in Persian].
- Saket, M.H. (2003). *Litigation in Islamic Law*, 1st ed. Tehran: Mizan Publishing. [in Persian].
- Sardoeinasab, M, & Mousavi, A. (2015). transferor effect of appeal from civil judgment, *Journal of Private Law, Tehran University*, 12(2), 257-283. DOI: 10.22059/jolt.2015.56838. [in Persian].
- Saleh, A.P. (2018). *Law Story (A Discussion on Law History, Overview from Ancient Times to Today)*, 6th ed, Tehran: Tehran University Press Institute. [in Persian].
- Shams, A. (2022). *Civil Procedure (Advanced)*, Vol. 1, 44th ed, Tehran: Derak Publications. [in Persian].
- Shams, A. (2022). *Civil Procedure (Advanced)*, Vol. 2, 47th ed, Tehran: Derak Publications. [in Persian].
- Shokoozadeh, R., & Arabian, A. (2018). Ancillary Actions in Appeal Stage, *Tehran Journal of Private Law*, 15(2), 395-412. DOI: 10.22059/jolt.2019.259603.1006584. [in Persian].
- Taghizadeh, M. (2020). Evaluation of Legal Policy, 1st ed, Tehran: *Legal Policy Encyclopedia* (edited by Joneidi. L and Niazpour A.), Editing, Revision and Publication Division of Laws and Regulations, Office of the Legal Vice President of the Republic. [in Persian].
- Taruffo, M. (2019). *Civil Procedure*, Chapter 7, Translated and Researched by Hassan Mohseni. 1st ed, Tehran: Enteshar Publication Co. [in Persian].
- Tyan, E, *Histoire de L'organisation Judiciaire En Pays d'Islam*, (1960), Deusième edition, Leiden, E.J.Brill, p. 84,85.
(in:https://books.google.com/books?id=b_4UAAAIAAJ&printsec=copyright&source=gbs_pub_info_r#v=onepage&q&f=false)
- Vahedi, Gh. (1999). *Civil Procedure*. Vol. 2, 2nd ed, Tehran: Mizan Publishing (and Dadgostar Publishing). [in Persian].
- Vakilian, H., & Markaz Malmiri, A. (2016). Legisprudence: in Quest of Enhancing the Quality of Legislation, *Quarterly Journal of Public Law Research (Allameh Tabataba'i)*, 18(51), 29-54. DOI: 10.22054/qjpl.2016.5417. [in Persian].
- Zera'at, A. (2006). *Civil Procedure Law in the Legal System of Iran*, 3rd ed, Tehran: Khate Sevom Publications. [in Persian].
- Zerang, M. (2002). *Transformation of the Judicial System in Iran*, Vols. 1 and 2, 1st ed, Tehran: Publications of the Center for the Islamic Revolution Documents. [in Persian].
- Zidan, G. (2013). *History of Islamic Civilization*, translated by Javaherkalam, A, Tehran: Amir Kabir Publishing Institute. [in Persian].